

היזק בעת קיום מצוות / לב.

תוכן:

הקדמה

מקור הסוגיא

רץ בערב שבת בין השמשות והזיק

היזק מתוך שמחת מצווה

הקדמה

כל חייו של יהודי מסובבים במצוות. אין תחום כמעט בחיי האדם שאין לו שום שייכות למצווה מסויימת.

אך מה קורה שבעת קיום של מצווה - יתרחש נזק?

במחשבה ראשונית, אפשר היה לומר שנפטור את בעל המצווה, שהרי אם לא היה מקיים את אותה מצווה

- לא היה נזק. ואולי אדרבה, כשהתורה ציוותה על מצווה מסויימת, גם אם יגרם נזק באופן עקיף על ידי

קיום המצווה - בעל המצווה פטור, מבחינת 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר'.

לעומת זאת, הרי יש בידינו כ'ללה נמרצת "אדם מועד לעולם" (ב"ק כו.), ולא ניתן לנתק את מעשי המצוות

מבעל הנזק שאע"פ שהקב"ה ציווה אותו בהם ואע"ג ש"אין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו" (ע"ז ג.), נאמר

שיהיה חייב בנזק.

לחקירה זו, יכולה להיות הרבה נפקא מינות בהלכה. לדוג': מה הדין בהיזק בשעת נסיעה להצלת נפשות?

או ריקוד בחתונה ושבירת המצלמה של הצלם? ואפילו נזק שנגרם כתוצאה מהשתכרות בפורים (חייב

איניש לבסומי' מגילה ז:), ודי בזה.

אל חקירה זו נצא עם שתי שאלות עיקריות:

1. האם יש סברא לומר שגם אם אדם יזיק בעת קיום מצווה - בעל המצווה יהיה פטור?

2. האם נאמר שהפטור של היזק בשעת מצווה שייך דווקא במצוות מסוימות, או בכל המצוות?

מקור הסוגיא

המשנה (סב: והובא בדף כב:): אומרת:

"גמל שהיה טעון פשתן ועבר ברשות הרבים, ונכנס פשתנו לתוך החנות ודלקו בנרו של חנוני והדליק את

הבירה - בעל גמל חייב, הניח חנוני נרו מבחוץ - החנוני חייב; רבי יהודה אומר: בנר חנוכה - פטור".

הרי לן להדיא, שאכן ישנה מציאות וסברא לומר שאם בעת קיום המצווה יתרחש נזק - בעל המצווה יהיה

פטור. אך למה דווקא בנר חנוכה פוטר ר' יהודה?

רש"י שם כתב לתרץ, שהסיבה שפטור ר' יהודה בנר חנוכה משום שמצווה להניחה ברה"ר לפרסומי ניסא

וכל נזק שיגרם כתוצאה מקיום מצווה זו - אין אחריות הנזק על המדליק. כל תקנת חכמים היא להדליק

את הנרות מבחוץ לפתח ביתו, ואיך אפשר לומר שחכמים יקבעו תקנה על דעת שאם יתרחש נזק מאותה תקנה - בעל המצווה שאכן שמע לתקנת חכמים יהיה חייב?¹

ניתן לדייק מדברי ר' יהודה שדווקא בנר חנוכה פטור, ולא בכל מצווה. כך באמת כתב הרשב"א: "ומיהו, לא כל המוציא ב'רשות מצוה' פטור, שאילו עשה 'סוכה דמצוה' על פתח ביתו מבחוץ והזקוק בו, חייב. אלא רק בנר חנוכה, שמצוה להניחה דוקא על פתח ביתו משום פרסומי ניסא ואינו חייב משום 'בור ברשות הרבים'".

דיוק נוסף שאפשר לדייק מדבריו, שדווקא אם הדליק נר חנוכה והזיק פטור, אך אם הדליק בימי חנוכה נר 'בעלמא' והניחו ברה"ר והזיק - חייב. ודבר זה הינו תמוה, מדוע השתנה דינו של נר חנוכה מכל המצוות? בנוסף, אם היינו אומרים שמצות נר חנוכה היא מצווה מדאורייתא, אז היה צד לומר שבגלל משקלה הגדול שחיובה מהתורה, יש בה כדי לפטור מנזק. אך בנר חנוכה שהיא תקנת חכמים, איך אפשר לומר שיש ביד חכמים לפטור מנזק?

נראה שניתן לתרץ ע"פ דברי הגמ' (גיטין לו:): האומרת ש"הפקר ב"ד - הפקר". פירוש המונח הינו שיש כח וסמכות ביד בית דין לשלול ולהפקיע את בעלותו של אדם מרכושו. לדעת הרשב"א שם, בכוחם אף להקנותו לאחר עוד לפני שבא לידיו של האחר. ובלשון הרמב"ם (סנהדרין כד, ו): שיש לדיין כח להפקיר ממון שיש לו בעלים ומאבד ונותן כפי מה שיראה לגדור פרצות הדת. נמצא לענייננו, שאע"פ שמצוות נר חנוכה היא מדרבנן - יש ביד חכמים לפטור את המזיק בנר חנוכה מהנזק מכח "הפקר ב"ד הפקר".

אך קושייתנו הדרא לדוכתא, שאם אכן ישנה אפשרות ביד ב"ד לפטור את האדם מנזק מתקנות שב"ד בעצמו תיקן כמו נר חנוכה שמצווה להניחה בחוץ ל'פרסומא ניסא' והרי ברשות ב"ד עושה בהנחה בחוץ, למה רק ר' יהודה פוטר בנר חנוכה, ומדוע חכמים חלקו עליו?

רבינו יהונתן מלוניל על הרי"ף (בבא קמא כג): כתב לתרץ שהסיבה שרבנן מחייבים אף על פי שהוציא נרו ברשות היא בגלל שבידינו כלל נוסף (ל.): "כל המקלקלין ברה"ר אף על פי שהם ברשות ב"ד אם הזיקו - חייבין לשלם". לפי ר' יהודה, לעומת זאת, גם במקרה כזה יהיה פטור, ולכן כאן ר' יהודה פוטר שכן הולך לשיטתו שאע"פ שנעשה קלקול/היזק ברשות הרבים כדין 'בור', כל עוד שעשה זאת ברשות ב"ד יהיה פטור מנזק. לעומת זאת, לפי רבנן יהיה חייב.

הרמב"ם (נזקי ממון יד, יג) פסק להלכה כרבנן בנר חנוכה שאע"פ שהדליק ברשות - חייב. אך הוסיף טעם לחיוב רבנן בנר חנוכה: "הניח החנוני נרו מבחוץ החנוני חייב אף בדמי פשתן מפני שהניח נרו מבחוץ. ואפילו נר חנוכה היה לו לישב ולשמור". נמצא, שהסיבה שחייבהו רבנן את המדליק היא מצד שפשע החנוני בשמירת הנר חנוכה שלא זיק ועל כך יש לחייבו, וזה שיש לאותו אדם רשות מבי"ד להניח את נרות החנוכה מבחוץ משום 'פרסומא ניסא' זה רק בתנאי שיהיה אחראי לשמירתו, ואם לאו - חייב. בהו"א אפשר לומר שאין מחלוקת בין הרמב"ם לר"י מלוניל בביאור דעת רבנן, שכן גם הר"י מלוניל יודה ששורש חיוב המקלקלים ברה"ר שאע"פ שברשות עשו והזיקו חייבים - הוא מצד פשיעה, שכן מה שהתירו ב"ד להניח בתנאי שישמור. וקשה, היכן מצינו שחכמים התירו להניח ברשות הרבים ובלבד שישמור?

¹ היה אפשר לדמות מקרה ודין זה ל'פותקין ביבותיהן' (בבא קמא ו.ו) אך כותב המאירי בבית הבחירה (סב): "וז"ל: ור' יהודה אומר בנר חנוכה פטור מפני שברשות בית דין עשה ולא עוד אלא שהוא רשות של מצוה ואינו בכלל אותם שאמרו 'פותקין ביבותיהן'. עכ"ל. ע"ש ואכמ"ל.

השפ"א (שבת כא): כתב שהסיבה שר"י פוטר בנר חנוכה היא משום שאינו חייב לשמור, שברגע שיש לו היתר להניח את הנר ברה"ר - לא חלה עליו חובת שמירה, שכן עושה ברשות. חכמים, לעומת זאת, הגם שהתירו לו לקיים מצווה ולהניח את הנר ברה"ר, בכ"ז לא הפקיעו ממנו את חובת השמירה, ולכן כל נזק שיגרם כתוצאה מאי שמירתו - חייב בנזק מצד שפשע בשמירתו.

ע"פ תירוץ זה, אפשר לתרץ גם את הקושיא המתבקשת: למה דווקא בנר חנוכה חייבו רבנן ואילו כשרץ אדם בערב שבת בין השמשות והזיק - פטרו אותו רבנן? ועוד, האם מה שפטרו רבנן את הרץ - זה דווקא בערב שבת או גם בריצה לשאר מצוות?

רץ בערב שבת בין השמשות והזיק

המשנה (ב"ק לב.) אומרת:

"שנים שהיו מהלכין ברשות הרבים אחד רץ ואחד מהלך, או שהיו שניהם רצים, והזיקו זה את זה שניהם פטורים".

והגמ' אומרת:

"ומודה איסי בן יהודה בערב שבת בין השמשות שהוא פטור מפני שרץ ברשות".

התפא"י (יכין ו, 1) כתב לתרץ קושיא זו שאי אפשר ללמוד מנר חנוכה שחייבוהו חכמים לריצה בערב שבת שפטור שכן "במרוצתו א"א שישמור את עצמו" ולכן פטרו רבנן את הרץ בערב שבת לדבר מצווה. לכאורה, התירוץ מעט דחוק. הרי לפי טעם זה, לא רק הרץ בערב שבת שהזיק פטור, אלא שאפשר לומר זאת על כל ריצה בעלמא שאין אדם יכול לשמור את עצמו בריצתו. הרמב"ם (חובל ומזיק ו, ט) באמת כותב טעם אחר לדין:

"ואם היה ערב שבת בין השמשות פטור מפני שברשות הוא רץ, כדי שלא תכנס השבת והוא אינו פנוי".

החסדי דוד על התוספתא (פרק ב ד"ה שנים) מרחיב ומבאר את טעם הפטור לרמב"ם, וכותב שהאדם צריך להיות פנוי לגמרי בזמן כניסת השבת ולא רק ממלאכה, אלא מכל דבר ולכן צריך הוא לרוץ עם חשיכה ולהשלים עסקיו להיות ללא כל טירדא בעת כניסת השבת. אפילו אם רץ בערב שבת לעסקיו סתם - עדיין נחשב רץ ברשות שאם הזיק פטור, כי אם לא יגמור עסקיו לא יוכל לפנות מחשבתו מכל טירדותיו כדי שיוכל להתרכז בקבלת השבת בכבוד ראש.

הנפק"מ בדעת הרמב"ם תהיה שלא רק אם רק רץ בבין השמשות יהיה פטור אלא אפילו אם השכים קום ורץ להכין צרכי שבת כבר בנץ החמה - עדיין יהיה פטור. כך כתב הסמ"ע (שעש סק"א) שמלשון הרמב"ם משמע לכאורה שאפילו רץ בעסקיו לגומרם קודם שבת נקרא ברשות. הוא דוחה את דבריו מכך שלהדיא כתב הרמב"ם שהפטור דווקא "בערב שבת בין השמשות", אך האור זרוע בפסקי בבא קמא (פ"ג אות קסד) פסק הלכה למעשה שאפילו משעה שמתחילין לתקן צרכי שבת לאפות ולבשל ולצלוחות הוא ברשות, דהיינו מחצי היום ולמעלה שמתחיל היום להעריב (יש לעיין אם גם בערב יו"ט הדין כך, ואכמ"ל).

תירוץ נוסף ניתן לומר ע"פ דברי הגמ' בברכות (ו): "לעולם ירוץ אדם לדבר מצווה, אפילו בשבת". כך פסק להלכה הרמב"ם (חובל ומזיק ו, ט) ובשו"ע (או"ח צ, יב): "מצוה לרוץ כשהולך לבית הכנסת וכן לכל דבר מצוה, אפילו בשבת". וכן מוכח מדברי הגמ' (שם) "אמר ר' זירא: אגרא דפרקא - רהטא, ופירש רש"י: "עיקר

קבול שכר הבריות הרצים לשמוע דרשה מפי חכם - היא שכר המרוצה". אם יש שכר על הריצה פשוט שבעצם הריצה יש מצווה. מכל האמור יוצא, שיש מצווה בגוף הריצה ממש, ולא כ'הכשר מצווה'. ואולי ניתן לחלק ולומר, שמה שחייבו רבנן בנר חנוכה זה דווקא כשהמצווה לא חלה על ה'גברא' (האדם עצמו) אלא על ה'חפצא' (כגון נר חנוכה) אבל כשחלה המצווה על ה'גברא' כגון ריצה לדבר מצווה, אם יהיה נזק - פטור.

ודומה לחילוק זה כתב העונג יו"ט בשו"ת (או"ח סי' ט) שדווקא ברץ בערב שבת ביה"ש שגוף המצווה הוא לרוץ לכבוד שבת - אז פטור אם הזיק, אבל אם רץ למצווה אחרת כגון לקיים מצוות לולב או אכילת מצה - חייב, לפי שאין עצם הריצה מצווה (והביא סמך לדבריו ממס' מכות (ח): שהחרישה לצורך העומר אינה נחשבת מגוף המצווה ולכן אם מצא חרוש כבר - אין צריך לחרוש. קצירה, לעומת זאת, היא גוף המצווה, "וקצרתם והבאתם את העומר" (ויקרא כג, י), לכן אף אם מצא קצור צריך לקצור לשם מצוות העומר). גם כאן לגבי שבת, כאשר גוף המצווה לרוץ - פטורוהו אם הזיק, כדין אונס גמור, שהואיל ומצווה לרוץ - לא מוטל עליו לעיין טובא בריצתו ואם קרה והזיק - פטור. בשאר מצוות מנגד שהריצה היא בגדר הידור בעלמא ולא גוף המצווה - חלה החובה עליו לעיין ולהזהר שלא יזיק בריצתו, שאם יזיק - חייב.

לכאורה, דברי העונג יו"ט סותרים את פשט הגמ' "לעולם..." ודברי מרן שהבאנו לעיל שיש מצווה לרוץ בכל המצוות ואין לחלק בין ריצה לשבת לריצה לשאר מצוות. אולי ניתן לבאר שהעונג יו"ט הבין את דברי הגמ' כהנהגה טובה, אבל כשמצינו בער"ש כשיחד הדיבור שיש מצווה לרוץ לכבוד שבת (כמעשה ר' חנינא ור' ינאי, בגמ' שם) אז באמת ריצה זו נחשבת כמצווה ממש ולא כ'הידור' או כ'הכשר מצווה'. אבל בשאר מצוות שלא מצינו שיש מצווה מפורשת לרוץ, הריצה היא בתור הנהגה בלבד מבחינת "הוי רץ למצווה קלה כבחמורה" (אבות ד, ב), וכן משמע מדיוק דברי הגמ' (ברכות ט): "אמר ר": לעולם ישתדל אדם לרוץ לקראת מלכי ישראל... "ואילו 'מצווה' לא כתיב, ואין לומר שמקיים בה מצווה בפועל, ודוחק קצת וצ"ע. המרדכי בב"ק (סי' לט) כתב גם הוא את החילוק שהביא העונג יו"ט שיש לחלק בין ריצה בערב שבת לריצה לשאר מצוות, אבל טעמו ונימוקו עימו:

"ודוקא אותה מצווה דבין השמשות (של ער"ש) דאין לו שהות, אבל בשאר מצוות כגון לרוץ לבית הכנסת או לבית המדרש דיש לו פנאי אם הזיק חייב".

משמע מהמרדכי שגם בשאר מצוות איכא האי פטור, אך זהו רק במצוות שאין לו פנאי והוא צריך למהר לעשותן, אבל מצוות שאינן טרוד ובהול לעשותן ורץ והזיק - חייב. וכן כתב הרמ"א (שעה, א) וכך פסק בשו"ת חוות יאיר (סי' רז).

היזק מתוך שמחת מצווה

מכיוון שדברים אלו נכתבו סמוך לימי הפורים, אמרתי לסיים עם דברי המחבר (או"ח תרצה, ב) שפסק שחייב אינש לבסומי בפוריאי עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי². מפשט הדברים עולה שיש חובה בפורים להשתכר עד אובדן הדעת.

והאיר עליו שם הרמ"א שאם אדם הזיק את חבריו מתוך שמחת פורים - פטור מלשלם³. לכאור' הדברים תמוהים, שהרי להדיא פסק הרמב"ם (חובל ומזיק א, יא):

"אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד בין ער בין ישן בין שכור".

נראה שהרמ"א למד זאת מהגמ' בעירובין (סה):

"מיתיבי: שיכור מקחו וממכרו ממכר, עבר עבירה שיש בה מיתה - ממיתין אותו, מלקות - מלקין אותו, כללו של דבר: הרי הוא כפיקח לכל דבריו, אלא שפטור מן התפלה. אמר רבי חנינא: לא שנו אלא שלא הגיע לשכרותו של לוט, אבל הגיע לשכרותו של לוט - פטור מכולם".

דהיינו, אם לא הגיע לשכרותו של לוט הוא כפיקח לכל דבריו וחייב על הכל, ואם הגיע לשכרותו של לוט - אינו כבן דעת ופטור מן המצוות ואם עבר עבירה אין נענש. א"כ, אולי יפטר גם בנזקיו כדין חש"י שהזיקו. אמנם בשו"ת הב"ח (סימן סו) נשאל על ראובן שסעד בסעודת חתן וכלה, וזרק זכוכית אל הכותל כמנהג השותים במזרקי יין מתוך שמחה, וטוען שמעון שהזיקו בעינו שנשמית לגמרי. וראובן טוען שהיה שכור כלוט. והשיב הב"ח שאין ספק שגם שכור כלוט חייב, שהיה לו להזהר מתחלה שלא ישתכר כלוט ולהזיק את הרבים, דמי אנסו להשתכר כל כך עד דלא ידע מה קעביד, וכיון שהאונס בא ממנו, חייב בניזקין, ואפילו ישן דאי אפשר בלא שינה, אם הזיק חייב בנזקין, כ"ש בשיכור דהוה פושע גמור.

וכן כתב בים של שלמה (ב"ק ג, ג) שחייב לשלם, כי אדם מועד לעולם. ואף שמבואר בעירובין (סה) ששיכור כלוט פטור ממתת ביד, ולא מלקין אותו, היינו שפטור מדיני שמים על אותו העון, אך חייב לשלם את נזקיו, וחיובו על מה שלא עצר ברוחו ושיכר עצמו להשתגע.

ובשו"ת משנה הלכות (ח"ה סימן ו) כתב שנראה מדבריו שגם אם חייב לשלם בדיני אדם, מכל מקום בדיני שמים בבי"ד של מעלה פטור מתשלומין, ואין בו חיוב לצאת ידי שמים, שהתשלום בדיני שמים הוא משום מצוה, ובשעה שהיה שכור היה פטור מכל המצוות.

ובכלל, אם פטור זה היה מפורסם יכול להיות בו תקלות רבות שכבר מצינו שנשאל תרומת הדשן (פסקים וכתבים סימן רי) על אחד שהיה שונא לחבירו ודחפו בסיבובים של ההושענות בחג הסוכות, ושבר לו את עצמות כתפו. תרומת הדשן כתב שהמזיק חייב לשלם ואין לו את הפטור של מזיק מתוך שמחה של מצווה. ובמה שכתב הרמ"א שאם הזיק מכח שמחת פורים פטור מלשלם, כבר הביא המשנ"ב (ס"ק יג) בשם הב"ח (הנ"ל) לחלק בין הזיק גדול לקטן, בין בגוף בין בממון, דבהזיק גדול מקפידין, ואין מנהג לפטור בהזיק גדול. וביש"ש (שם) כתב, שגם בפורים חייב לשלם, שאפילו שמחויב להשתכר, מ"מ אין כוונת רבותינו כדי שישתגע, ואם הגיע למצב שבו מזיק לחברו בוודאי שבזה לא דיברו רבותינו אלא כמו שכתב הרמב"ם (מגילה ב, טו) צריך להשתכר להיות נרדם בשכרותו⁴.

² המקור לדבריו הוא במגילה ז: והעתיקו משם.

³ וכן כתב הרמ"א דברים דומים בחו"מ (שעה, ט). אמנם, דין זה שהמזיק מתוך שמחה פטור, מובא רק ברמ"א ולא בשו"ע, ויתכן שדעת השו"ע שחייב.

⁴ ונוסיף כאן מעשה, כפי ששמעתי מראש ישיבתנו ר' יעקב שפירא שליט"א על אביו רב אברהם זצ"ל. מסופר על אחד מרבני ישיבת 'מרכז הרב' שבסעודת פורים, הזמין הרב את התלמידים לסעוד בביתו. התלמידים השתכרו

ושברו לרב את השולחן. הלך הרב 'אבל וחפוי ראש' לראש הישיבה רב אברום זצ"ל, וסיפר לרב שהתלמידים שברו לו את השולחן בפורים. ענה לו רב אברום, "עכשיו תבין מה שהגמ' אומרת שלא כל אדם זוכה לשתי שולחנות". אשרינו שזכינו להסתופף בישיבתנו הק' "מרכז הרב" בירושלים של זהב. יהי רצון שנוסיף עוד חיל בקדושה ובטהרה, מתוך שימוש תלמידי חכמים באהבה וברוב שמחה. נתעלה מעלה מעלה במעלות התורה והיראה, מתוך דיבוק חברים ויראת שמיים טהורה. ובעז"ה נזכה לראות את בית מקדשנו על מכונו ומשיח צדקנו עומד בראשו לבניין עדי עד.